

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 13 (2020)

Η Βουλή των Ελλήνων εννοιολογεί το φύλο: ανάλυση κοινοβουλευτικού λόγου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου

Κατερίνα Ψωμοπούλου

doi: [10.12681/sp.29062](https://doi.org/10.12681/sp.29062)

Copyright © 2021, Κατερίνα Ψωμοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ψωμοπούλου Κ. (2021). Η Βουλή των Ελλήνων εννοιολογεί το φύλο: ανάλυση κοινοβουλευτικού λόγου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. *Κοινωνική Πολιτική*, 13, 110–128. <https://doi.org/10.12681/sp.29062>

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

Άρθρα / Articles:

**Μαρία Συμεωνάκη, Εύη Χατζηβαρνάβα,
Αγγελική Καζάνη, Γλυκερία Σταματοπούλου,
Αγγελική Αθανασοπούλου,
Δημήτρης Παρσάνογλου**

Εργασία, οικογένεια, συντροφικότητα και γονεϊκότητα
κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας COVID-19

Έλια Αποστολοπούλου

Το δικαίωμα στη φύση ως κοινωνικό δικαίωμα

Νάσιος Γεώργιος

Το πλαίσιο της αξιολόγησης οφειλών και οφειλετών
από το Κέντρο Είσπραξης Ασφαλιστικών Οφειλών

Ζωή Σιούλη-Κατάκη

Ανισότητες στη θεμελίωση συνταξιοδότησης μητέρων
ανηλίκων. Το παράδειγμα του τ.ΤΕΑΥΕΚ

Κατερίνα Ψωμοπούλου

Η Βουλή των Ελλήνων εννοιολογεί το φύλο: ανάλυση
κοινοβουλευτικού λόγου για τη νομική αναγνώριση της
ταυτότητας φύλου

Η Βουλή των Ελλήνων εννοιολογεί το φύλο: ανάλυση κοινοβουλευτικού λόγου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου

Κατερίνα Ψωμοπούλου

ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινω και Κοινωνιολογία, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επιδιώκει να αναλύσει τον πολιτικό λόγο του ΣΥΡΙΖΑ και της Νέας Δημοκρατίας, στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής συζήτησης και ψήφισης του νομοσχεδίου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου (ν. 4491/2017). Κεντρικά ζητήματα της εν λόγω ανάλυσης λόγου αποτελούν η καθολική πρόσληψη του φύλου ως δικοτομικής σχέσης καθώς και η γενικότερη ενίσχυση των συντηρητικών ανακλαστικών του πολιτικού συστήματος. Ειδικότερα, το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού ως προς το φύλο, με τον τρόπο που θεσμοθετείται, συνιστά μια μετριοπαθή φιλελεύθερη ρύθμιση, η οποία διέπεται από ατομοκεντρικά χαρακτηριστικά, αλλά και εκουγχρονημένα στοιχεία του παραδοσιακού έμφυλου δυϊσμού.

Abstract

This article attempts to analyze the political discourse of SYRIZA and New Democracy, based on their parliamentary discussions and the passing of the Gender Recognition Act (law 4491/2017). Focal points of this analysis, are the universal perception of gender as a binary system, and the general reinforcement of the conservative reflexes of the political system. The civil right of an individual to define their gender identity, as currently institutionalized, is a moderate liberal regulation that carries individualized characteristics and modernized views of traditional gender binary.

1. Εισαγωγή

Το φθινόπωρο του 2017 πραγματοποιήθηκε στη Βουλή των Ελλήνων η συζήτηση και ψήφιση του νομοσχεδίου του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων με τίτλο «*Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου - Εθνικός Μηχανισμός Εκπόνησης, Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Σχεδίων Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και άλλες διατάξεις*»

(ν. 4491/2017). Πρόκειται για μια νομική ρύθμιση που κατέθεσε το κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ, επαναφέροντας στον δημόσιο διάλογο ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας. Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν ήταν έντονες, τόσο από συντηρητικά στοιχεία τα οποία καταδίκασαν το νομοσχέδιο στο όνομα της πατρίδας, της θρησκείας και της πατριαρχικής οικογένειας, όσο και από χειραφετητικά ρεύματα που υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό και συγκίνηση τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, τονίζοντας παράλληλα τους περιορισμούς που θέτει στον αγώνα για την πλήρη εξάλειψη των έμφυλων και σεξουαλικών διακρίσεων. Η διαφωνία γύρω από την εννοιολόγηση του φύλου, που εκλαμβάνεται είτε ως δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού, είτε ως αδιάλλακτο φυσικό στοιχείο, εκφράζει την κυρίαρχη πολιτική αντιπαράθεση. Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια προσπάθεια ανάλυσης του πολιτικού λόγου των κοινοβουλευτικών κομμάτων, στο πλαίσιο της συζήτησης και ψήφισις του νομοσχεδίου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Η ανάλυση περιορίζεται στη διαμάχη μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ, καθώς συμπυκνώνει σε μεγάλο βαθμό τα επιχειρήματα του συνόλου των πολιτικών κομμάτων. Ως εργαλείο για την εξέταση της κοινοβουλευτικής συζήτησης χρησιμοποιείται η μεθοδολογική προσέγγιση των τεσσάρων αξόνων ανάλυσης λόγου, έτσι όπως αυτοί περιγράφονται στο έργο του Κύρκου Δοξιάδη (2008). Πρόκειται για μια μεθοδολογία που δίνει έμφαση στον τρόπο με τον οποίο η διαπλοκή της γνώσης και του λόγου με την εξουσία αναπαριστά και υποστασιοποιεί τις κοινωνικές σχέσεις, γεγονός που κατ' επέκταση αποτελεί τον μηχανισμό συγκρότησης των υποκειμένων.

Όσον αφορά τη δομή της έρευνας, αρχικά παρουσιάζεται η φεμινιστική προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας, προκειμένου να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο σχηματίζεται, εδραιώνεται και αναπαράγεται η έμφυλη ανισότητα. Ο λόγος των πολιτικών κομμάτων εξετάζεται από την οπτική της φεμινιστικής θεωρίας αποδόμησης που εισάγει το τρίτο φεμινιστικό κύμα, το οποίο ορίζει ως στόχο την ανάδειξη του κοινωνικά κατασκευασμένου χαρακτήρα των προτύπων φύλου με σκοπό την εξάλειψη των κατηγοριών του «άνδρα» και της «γυναίκας». Πρόκειται για μια ριζοσπαστική προσέγγιση της διαδικασίας συγκρότησης των υποκειμένων η οποία μάχεται για την ορατότητα και τη νομιμοποίηση ανδρόγυνων, υπεράριθμων, ρευστών και μεταβαλλόμενων έμφυλων ταυτοτήτων, σε βάρος του κυρίαρχου διπολικού συστήματος φύλου και των συνεπαγόμενων σεξιστικών, ομοφοβικών και τρανσφοβικών αντιλήψεων και συμπεριφορών. Με την ολοκλήρωση της παρουσίασης της φεμινιστικής θεωρίας αποδόμησης, περιγράφονται και αναλύονται τα άρθρα του νομοσχεδίου, και στη συνέχεια εξετάζεται ο λόγος του ΣΥΡΙΖΑ και της ΝΔ, στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής συζήτησης για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Κεντρικά ζητήματα της εν λόγω ανάλυσης λόγου αποτελούν η καθολική πρόσληψη του φύλου ως διχοτομικής σχέσης καθώς και η γενικότερη ενίσχυση των συντηρητικών ανακλαστικών του πολιτικού συστήματος. Παρά την προσπάθεια του ΣΥΡΙΖΑ να συνδέσει το περιεχόμενο του νομοσχεδίου με τη χειραφετητική ιδεολογία της Αριστεράς, το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού ως προς το φύλο, με τον τρόπο που θεσμοθετείται, συνιστά μια μετριοπαθή φιλελεύθερη ρύθμιση η οποία φαίνεται να απέχει αρκετά από την ουσιαστική πραγμάτωση της ελεύθερης βούλησης.

2. Φεμινιστική θεωρία αποδόμησης των έμφυλων προτύπων

Οι κοινωνικά κατασκευασμένες κατηγορίες του «άνδρα» και της «γυναίκας» αποτελούν τόσο καθολικά και διαχρονικά φαινόμενα, με αποτέλεσμα συχνά να αντιμετωπίζονται ως αναμφισβήτητα δεδομένα της φυσικής πραγματικότητας, τα οποία δεν δύναται να αποδομηθούν. Τα πολιτικά υποκείμενα ταξινομούνται σε ένα από τα δύο άκρα του ιεραρχικού δυϊσμού αρσενικό-θηλυκό και βιώνουν τις ανισότητες αυτής της κατηγοριοποίησης που παρεμποδίζει την ανάπτυξη ελεύθερων και ισότιμων υποκειμένων, ικανών να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους προς όλες τις κατευθύνσεις (Παντελίδου-Μαλούτα, 1996: 338-362). Η παντοδυναμία του φύλου έγκειται στη χρήση του για την πρωταρχική εννοιολόγηση του εαυτού με τρόπο που διαπερνά ολοκληρωτικά κάθε πτυχή της ύπαρξης των υποκειμένων (Butler, 2004: 183). Ο έμφυλος δυϊσμός επικαλείται τη φύση για να νομιμοποιηθεί και να καταστήσει παράνομη τη μη-κανονικότητα, την αντίρροπη κατεύθυνση που κατασκευάζει μαζί με τον εαυτό του. Η σκέψη, εγκλωβισμένη σε δίπολα, καταδικάζει ανθρώπινες ζωές που ξεφεύγουν από αυτά. Τιμωρεί, χλευάζει, στιγματίζει, καθιστά αδιανόητες και παράνομες όλες τις υπάρξεις που παραβιάζουν τον έμφυλο κανόνα. Πρόκειται για έναν κανόνα που νομιμοποιεί ο ορισμός της φύσης ως καθολική αλήθεια και ως αντικειμενική πραγματικότητα, η μορφή της οποίας εξυπηρετεί κάποιον απώτερο σκοπό και δεν εμπίπτει στην αρμοδιότητα του ανθρώπου να τον αμφισβητήσει. Οι λεγόμενες φυσικές επιστήμες αποκαλύπτουν τις πραγματικές και अपάράβτες αρχές τις οποίες οφείλουν να εκφράζουν τα υποκείμενα προκειμένου να τελούν υπό καθεστώς νομιμότητας. Η βιολογική διάκριση των φύλων, ο ορισμός του σώματος και ιδίως των γεννητικών οργάνων αποτελούν το κοινωνικό τέχνασμα που μετατρέπει την αυθαιρεσία του διπολικού συστήματος φύλου σε αδιαμφισβήτητη αλήθεια (Bourdieu, 2015). Η κατοχή της αλήθειας αποσπάται από τα υποκείμενα για να σφετεριστεί από τη νομική και την ιατρική επιστήμη που κατασκευάζουν από κοινού τον κανόνα τον οποίο πρέπει να τηρούν τα φυσιολογικά, νόμιμα και υγιή νεότερικά υποκείμενα για να μην εκπέσουν στη στιγματισμένη κατηγορία του ψυχικά ασθενούς.

Σε αντιδιαστολή προς τη διαδικασία αποϊστορικοποίησης της ουσιοκρατικής θεώρησης της ταυτότητας των υποκειμένων που φυσικοποιεί τις κοινωνικές κατασκευές πλάθοντας έμφυλους πυρήνες έξω από τη δύναμη του λόγου, η φεμινιστική θεωρία αποδόμησης αναδεικνύει την παραστασιακή επιτέλεση του φύλου (Butler, 2006). Πιο συγκεκριμένα, αγωνίζεται με σκοπό να γίνουν φανερά, νόμιμα και πραγματικά, τα αποκλεισμένα υποκείμενα, εκείνα τα υποκείμενα που θεωρούνται αδιανόητα, ανυπόστατα, παράνομα και επικίνδυνα. Επικίνδυνα διότι φανερώνουν τις ασυνέχειες ανάμεσα στο βιολογικό φύλο, το κοινωνικό φύλο, και την επιθυμία, καθώς και τα βίαια όρια που περιχαράσσει το δυαδικό σύστημα έμφυλων σχέσεων στις δυνατότητες έκφρασης και αυτοπροσδιορισμού των υποκειμένων (Butler, 2009). Η αναζήτηση των γενεσιουργών παραγόντων που κατασκεύασαν την κατηγοριοποίηση σε αρσενικά και θηλυκά υποκείμενα οδήγησε στις μυθικές αφηγήσεις που νομιμοποιούν τις υπάρχουσες ανισότητες, αξιώνοντας για τον εαυτό τους τη γνώση της προ του νόμου κατάστασης και τις αναγκαιότητες που επέβαλαν τη σύστασή της. Ο Michel Foucault ανάγει την καταγωγή της σεξουαλικότητας ως σύγχρονο δυτικό κοινωνικοϊστορικό σύστημα λόγων και πρακτικών στη χριστιανική πρακτική της εξομολόγησης, και την εξέλιξή της στη φροϋδική θεωρία του οιδιπόδειου συμπλέγματος, στο βαθμό που αυτή κατασκευάζει και ελέγχει τις σεξουαλικές λειτουργίες και ηδονές του ανθρώπινου σώματος, στην υπηρεσία ενός συστήματος

ρυθμιστικής ή αναπαραγωγικής σεξουαλικότητας (Foucault, 2011). Η Judith Butler καταπιάνεται με το φροϋδικό αφήγημα της οιδιπόδειας σύγκρουσης για να αμφισβητήσει τη φυσικότητα της διαδικασίας σχηματισμού του φύλου και να τοποθετήσει το ταμπού της αιμομιξίας σε μεταγενέστερο σημείο από αυτό της ομοφυλοφιλικής απαγόρευσης (Butler, 2009: 95). Κάθε έμφυλη ταύτιση κατασκευάζεται μέσω του αποκλεισμού μιας σεξουαλικότητας η οποία θέτει σε αμφισβήτηση αυτές τις ταύτισεις. Ο νόμος λειτουργεί παράγοντας συγχρόνως την επικυρωμένη ετεροφυλοφιλία και την παραβατική ομοφυλοφιλία, καθώς, για να παραμείνει η ετεροφυλοφιλία άθικτη ως ιδανική μορφή επιθυμίας, απαιτεί τη διανοπή σύλληψη και ταυτόχρονη απαγόρευση της ομοφυλοφιλίας. Η σεξουαλική επιθυμία πρέπει να αντανακλά την πρακτική της σεξουαλικής αναπαραγωγής και να περιορίζεται στο πλαίσιο ενός ετεροφυλοφιλικού συστήματος γάμου που ενισχύει τη δυναμική του κυρίαρχου συστήματος έμφυλων σχέσεων (Foucault, 2011). Η ιδεολογία της κυρίαρχης σεξουαλικής πρακτικής ως σχέσης κυριαρχίας της ανδρικής ενεργητικής αρχής πάνω στη θηλυκή παθητική, ερμηνεύει το ζήτημα της ομοφυλοφιλίας με μορφές του πολιτισμικά μη διανοπού, και την εντάσσει ως σεξουαλική πρακτική στην κατηγορία του εκφυλισμού, της παρεκτροπής, της λανθάνουσας ανάπτυξης, η οποία, στερούμενη των προδιαγραφών του έμφυλου κανόνα, πρέπει να στερηθεί και τα δικαιώματα που απονέμονται στην κατηγορία του πολίτη. Ο λεσβιασμός εννοιολογείται ως η αποσεξουαλικοποίηση του θηλυκού σώματος και η ομοφυλοφιλική πρακτική ως η ιερόσυλη εκθήλυνση του αρσενικού. Όσον αφορά την παθητική ομοφυλοφιλία, αυτή αποτελεί διπλά παρά φύση πράξη, εξαιτίας της απεμπόλησης της κατεξοχάν ανδρικής ιδιότητας της ενεργητικής διείσδυσης. Η απώλεια της ανωτερότητας, η απάρνηση της εξουσίας, της φυσικοποιημένης ιδιότητας του ασκητή της βίας, συνιστά την ατίμωση του «παρμένου» άνδρα, του άνδρα που αρνείται τον εαυτό του για να εκπέσει στην υποτελή κατηγορία των γυναικών (Butler, 2009: 90 / Bourdieu, 2015: 108).

Η καθολικότητα της ιδεολογίας της έμφυλης ανισότητας καθιστά κάθε εναντιώμενη φωνή παράλογη, μόνη και αδύναμη. Στην περίπτωση του διεμφυλισμού, η ίδια η συνείδηση των υποκειμένων αμφισβητείται, τίθεται υπό έλεγχο, διερευνάται για να εξακριβωθεί η «αλήθεια» του περιεχομένου της. Η παραπομπή των διεμφυλικών υποκειμένων στην κατηγορία του ψυχικά ασθενούς, του τρελού, του διανοητικά αδύναμου να προσδιορίσει το νόημα της ύπαρξής του, έρχεται ως τιμωρία για τη βέβηλη επιχείρηση να τεθεί υπό αμφισβήτηση το κυρίαρχο καθεστώς αλήθειας του πολωμένου συστήματος φύλου, ενός συστήματος που λαμβάνει τα θεολογικά και επιστημονικά χαρακτηριστικά του ιερού, ηθικού, ψυχικά ισορροπημένου και αναπτυξιακά υγιούς κατεστημένου. Η διεμφυλικότητα ως ιστορικό φαινόμενο επρόκειτο να καθοριστεί από την επιστήμη (Bolin, 2006: 259-316). Η διάκριση των υποκειμένων συντελείται με βάση τις κοινωνικά καθοριζόμενες ορατές διαφορές των γεννητικών οργάνων, διαδικασία που καθίσταται πιο εύκολη από τον εντοπισμό συγκεκριμένων κυτάρων και ορμονών (Fausto-Sterling, 2004: 31-33). Η βιολογικοποιημένη και ιατροκοινοποιημένη διεμφυλική ταυτότητα, εγκλωβισμένη στην ιδεολογία που αναγνωρίζει ως αποδεκτό τον βιολογικό δυϊσμό του φύλου σε αρσενικό και θηλυκό, συνεπάγεται ορμονικές θεραπείες και χειρουργικό επανακαθορισμό του σώματος. Τη δεκαετία του 1950, ο ψυχολόγος-σεξολόγος John Money, ενασχολούμενος με διεμφυλικά και διαφυλικά¹ υποκείμενα, εγκαθίδρυσε τη διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου για να υποστηρίξει την «επιτυ-

1. Πρόκειται για τον ερμαφροδιτισμό. Σήμερα είναι προτιμότερη η χρήση των όρων «μεσοφυλικά», «διαφυλικά» ή «ίντερσεξ» (intersex) υποκείμενα.

χία» των εγχειρήσεων αλλαγής φύλου (Κριτσωτάκη, 2013: 197-224). Τα διεμφυλικά υποκείμενα εκλαμβάνονται ως υπάρξεις παγιδευμένες σε ξένα σώματα· στην περίπτωση τους η φύση έκανε το λάθος που καλείται η ιατρική επιστήμη να επιλύσει. Η μετέπειτα νομιμοποίηση της ασυνέχειας μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου που προσδιορίζει τα διεμφυλικά υποκείμενα, παρά την επανεγγραφή του κυρίαρχου έμφυλου κανόνα και τη θεσμοθέτηση του ιεραρχικού δυϊσμού ανάμεσα σε υγιή ορθολογικά υποκείμενα και σε ασθενικές συνειδήσεις, αποδεδεσμεύει το δικαίωμα φυλομετάβασης από τον χειρουργικό επανακαθορισμό του σώματος. Αυτή η εξέλιξη ωστόσο αφήνει ανεπηρεάστη την ιατρική και νομική καταδίκη της διαφυλικότητας. Το μυθικό αφήγημα του διπολικού συστήματος φύλου και η πρωτοκαθεδρία των γεννητικών οργάνων στον προσδιορισμό της ταυτότητας συνεπάγεται την απαγόρευση της συνύπαρξης και των δύο φύλων στο ίδιο σώμα. Κάθε υποκείμενο πρέπει να φέρει ένα μόνο φύλο και η ιατρική επιστήμη ορίζεται ο αρμόδιος κριτής αυτής της επιλογής (Κριτσωτάκη, 2013: 197-224). Σε αυτή την περίπτωση, η τιμωρία των υποκειμένων που αμφισβητούν τον έμφυλο δυϊσμό συνίσταται στην καθολική επιτήρησή τους από λόγους και πρακτικές που παράγει η κυρίαρχη ιδεολογία της ιατρικής εννοιολόγησης του φύλου, σε μια προσπάθεια να προσαρμοστεί το λεγόμενο κοινωνικό τους φύλο στην απόφαση που λαμβάνει το καθεστώς αλήθειας για το πραγματικό τους φύλο, το οποίο πολλές φορές καθορίζεται με την βοήθεια ορμονικής αγωγής και εγχειρητικών παρεμβάσεων (Κριτσωτάκη, 2013: 197-224). Αποδεικνύεται έτσι ότι η διεμφυλικότητα και η διαφυλικότητα, αντί να λειτουργήσουν ως παράγοντες αμφισβήτησης του διπολικού συστήματος φύλου και ανάδειξης της ποικιλομορφίας της πραγματικότητας, συνιστούν τελικά την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον έμφυλο κανόνα.

3. Νομική αναγνώριση ταυτότητας φύλου: τα άρθρα του νομοσχεδίου και η επανεγγραφή της ανισότητας

Στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας, η διάχυση των φεμινιστικών αντιλήψεων και η δικαίωση αρκετών έμφυλων αιτημάτων συνδέονται με την περίοδο της μεταπολίτευσης, την ανασυγκρότηση του φεμινιστικού κινήματος και την ανάδυση του ΛΟΑΤΚΙ κινήματος, μέσα από τον σχηματισμό των πρώτων ομοφυλόφιλων και λεσβιακών οργανώσεων (Θεοδωρακόπουλος, 2005). Τα πολιτικά δικαιώματα που θεσπίστηκαν στη μεταδικτατορική ελληνική κοινωνία κατάφεραν να βελτιώσουν τη θέση πολλών υποκειμένων που βρίσκονταν αποκλεισμένα από τη δημόσια σφαίρα, χωρίς ωστόσο να αμφισβητήσουν τον κυρίαρχο έμφυλο δυισμό (Παντελίδου-Μαλούτα, 2007). Μετά από μια μακρά περίοδο καθολικής απουσίας των έμφυλων διεκδικήσεων από την κυρίαρχη πολιτική και κοινωνική ζωή (Παντελίδου-Μαλούτα, 2013: 9-34 / Αβδελά, 2011: 17-26), στο πλαίσιο της διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, η κατάθεση στη Βουλή των νομοσχεδίων με τίτλο: «*Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις*» (ν. 4356/2015), «*Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου - Εθνικός Μηχανισμός Εκπόνησης, Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Σχεδίων Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και άλλες διατάξεις*» (ν. 4491/2017) και «*Μέτρα για την προώθηση των Θεσμών της Αναδοχής και Υιοθεσίας και άλλες διατάξεις*» (ν. 4538/2018), επαναφέρει ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας στη δημόσια συζήτηση. Πρόκειται για νόμους που φαίνεται να αποτελούν την αφετηρία αναγνώρισης της ύπαρξης υποκειμένων που δεν αναπαράγουν τον κοινωνικά καθοριζόμενο κανόνα της συνέχειας μεταξύ βιολογικού

φύλου, κοινωνικού φύλου και σεξουαλικής επιθυμίας, ανοίγοντας τον δρόμο του επαναπροσδιορισμού της ιδιότητας του πολίτη προς περισσότερο ποικιλόμορφες εννοιολογήσεις. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να τονιστεί η συμβολή των μακροχρόνιων αγώνων που δόθηκαν από τη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή των ανωτέρω νομοσχεδίων, καθώς και η αναγκαιότητα εναρμόνισης της εθνικής νομοθεσίας με την ευρωπαϊκή.

Το νομοσχέδιο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων με τίτλο «*Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου - Εθνικός Μηχανισμός Εκπόνησης, Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Σχεδίων Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και άλλες διατάξεις*» (ν. 4491/2017), προβαίνει στη διάκριση μεταξύ ταυτότητας και χαρακτηριστικών φύλου, με την ταυτότητα φύλου να εννοιολογείται ως «(...) ο εσωτερικός και προσωπικός τρόπος με τον οποίο το ίδιο το πρόσωπο βιώνει το φύλο του, ανεξάρτητα από το φύλο που καταχωρίστηκε κατά τη γέννησή του με βάση τα βιολογικά του χαρακτηριστικά. Η ταυτότητα φύλου περιλαμβάνει την προσωπική αίσθηση του σώματος, καθώς και την κοινωνική και εξωτερική έκφραση του φύλου, τα οποία αντιστοιχούν στη βούληση του προσώπου. Η προσωπική αίσθηση του σώματος μπορεί να συνδέεται και με αλλαγές που οφείλονται σε ιατρική αγωγή ή άλλες ιατρικές επεμβάσεις που επιλέχθηκαν ελεύθερα». Τα χαρακτηριστικά φύλου ορίζονται ως «(...) τα χρωμοσωμικά, γονιδιακά και ανατομικά χαρακτηριστικά του προσώπου, τα οποία συμπεριλαμβάνουν πρωτογενή χαρακτηριστικά, όπως τα αναπαραγωγικά όργανα, και δευτερογενή χαρακτηριστικά, όπως η μυϊκή μάζα, η ανάπτυξη μασιών ή τριχοφυΐας» (άρθρο 2). Το νομοσχέδιο κατοχυρώνει το ατομικό δικαίωμα στην αναγνώριση της ταυτότητας φύλου ως στοιχείου της προσωπικότητας και το δικαίωμα στο σεβασμό της προσωπικότητας με βάση τα χαρακτηριστικά φύλου (άρθρο 1). «Σε περίπτωση ασυμφωνίας μεταξύ ταυτότητας φύλου και καταχωρισμένου φύλου το πρόσωπο μπορεί να ζητήσει τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου του, ώστε αυτό να αντιστοιχεί στη βούληση, στην προσωπική αίσθηση του σώματος και στην εξωτερική του εικόνα». Η δυνατότητα διόρθωσης φύλου παρέχεται χωρίς προαπαιτούμενο χειρουργικής επέμβασης, από την ηλικία των δεκαπέντε ετών με ιατρική γνωμάτευση και συναίνεση γονέων, για την ηλικία των δεκαεπτά ετών με συναίνεση γονέων και για τα ενήλικα υποκείμενα ελεύθερα, με την προϋπόθεση να μην είναι έγγαμοι (άρθρο 3). Όσον αφορά τα διαδικαστικά, η διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου θα γίνεται «(...) με δικαστική απόφαση», μετά από αυτοπρόσωπη δήλωση «(...) σε ιδιαίτερο γραφείο χωρίς δημοσιότητα», στην οποία γνωστοποιείται «(...) το επιθυμητό φύλο, το κύριο όνομα που επιλέγεται και το προσαρμοσμένο σχετικά επώνυμο (...). Η καταχώριση της δικαστικής απόφασης περί διόρθωσης φύλου γίνεται με τρόπο που διασφαλίζει τη μυστικότητα της μεταβολής και της αρχικής ληξιαρχικής πράξης γέννησης έναντι όλων». Το Ληξιαρχείο συντάσσει νέα ληξιαρχική πράξη στην οποία δεν επιτρέπεται αναφορά στη διαδικασία διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου που προηγήθηκε. Επίσης, με το παρόν άρθρο, παρέχεται η δυνατότητα άλλης μίας μελλοντικής διόρθωσης (άρθρο 4). Για τη διασφάλιση της νομιμότητας προς το πρόσωπο και την Πολιτεία, το νομοσχέδιο προβλέπει τη διατήρηση του αριθμού φορολογικού μητρώου (ΑΦΜ) και του μητρώου κοινωνικής ασφάλισης (ΑΜΚΑ), καθώς και των δικαιωμάτων, υποχρεώσεων και ευθυνών του προσώπου, που δημιουργήθηκαν πριν από τη διόρθωση του φύλου. Επιπλέον, αναφέρεται ότι στη ληξιαρχική πράξη των παιδιών δεν θα πραγματοποιείται καμία αλλαγή εξαιτίας της διόρθωσης φύλου του γονέα (άρθρο 5). Η μυστικότητα εξασφαλίζεται με επιπρόσθετο άρθρο που ορίζει το «(...) καθήκον εξεμύθειας» όλων των υποκειμένων που εμπλέκονται επαγγελματικά στη διαδικασία διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου (άρθρο 6).

Το δίπολο μεταξύ ταυτότητας φύλου και χαρακτηριστικών φύλου αντιστοιχεί στο δυϊσμό μεταξύ κοινωνικού και βιολογικού φύλου. Η ταυτότητα φύλου εννοιολογείται ως ανεξάρτητα αναπτυσσόμενη από τα χαρακτηριστικά φύλου, ωστόσο ο βιολογικός ορισμός του σώματος και η πρωτοκαθεδρία των γεννητικών οργάνων αποτελούν την επιστημονικά θεμελιωμένη αντικειμενική πραγματικότητα. Η ιδέα του βιολογικού φύλου προσδιορίζει την ιδέα της ύπαρξης με τρόπο καθολικό, έτσι ώστε ένα πρόσωπο συλλαμβάνεται ως ένα φύλο: αρσενικό ή θηλυκό. Τα υποκείμενα που διαθέτουν πέος ταξινομούνται στην κατηγορία του «αρσενικού άνδρα» και αυτά που διαθέτουν κόλπο στην κατηγορία της «θηλυκής γυναίκας», με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης να επενδύει ασταμάτητα σε αυτό τον έμφυλο διαχωρισμό. Η ιδεολογία του έμφυλου δυϊσμού ενισχύεται από τον αποκλεισμό των διαφυλικών υποκειμένων από το νομοσχέδιο. Η διάκριση μεταξύ πνευματικής συνείδησης και οργανικού σώματος, υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας, πραγματώνεται για την αναγνώριση του δικαιώματος των υποκειμένων που αποτυγχάνουν να επιτελέσουν τον ρόλο που τους έχει αποδοθεί στο πλαίσιο του πολωμένου συστήματος, να επιλέξουν ελεύθερα το φύλο που επιθυμούν. Η ενδεχόμενη *ανεξαρτησία* ή *ασυμφωνία* όπως εγγράφεται, της ταυτότητας φύλου από τα χαρακτηριστικά φύλου, δεν ακυρώνει τον αρχικά καθοριζόμενο βιολογικό προσδιορισμό, αλλά παρέχει την εκ των υστέρων δυνατότητα μιας διαφορετικής ερμηνείας από την κυρίαρχη ιδεολογία του διπολικού συστήματος. Η αρχικά οριζόμενη *ανεξαρτησία* του κοινωνικού φύλου από τα βιολογικά χαρακτηριστικά (άρθρο 2), παρά τη γραμμική αιτιότητα που υποκρύπτει ο δυϊσμός, περιγράφοντας την ιδέα της ύπαρξης του βιολογικού φύλου ως προ-λογοθετικής και πάγιας σωματικής ουσίας, είναι ωστόσο περισσότερο συμβατή με την ύπαρξη ποικιλόμορφων έμφυλων ταυτοτήτων από την μετέπειτα οριζόμενη *ασυμφωνία* (άρθρο 3). Η περίπτωση της ασυμφωνίας προϋποθέτει την ύπαρξη της γενικευμένης συμφωνίας μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου. Πρόκειται για μια αντίληψη που διευκολύνει τη διάκριση ανάμεσα στον κανόνα-πρότυπο και την εξαίρεση-διαφορά, ανάμεσα σε φυσικά, υγιή και ορθολογικά υποκείμενα από τη μία και παρά φύσει, άρρωστα και παράλογα υποκείμενα από την άλλη. Το δικαίωμα *διόρθωσης* του βιολογικού φύλου έχει σημασία στο βαθμό που αναγνωρίζει τη βαρύτητα του κοινωνικού παράγοντα σε βάρος του βιολογικού, ωστόσο, αυτή η κοινωνική πρωτοκαθεδρία συντελείται μόνο εκ των υστέρων και δεν ακυρώνει τη διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, με όλες τις ουσιοκρατικές συνέπειες που τη συνοδεύουν. Αμφισβητήσιμη κρίνεται και η έμφαση στο κοινωνικό νόημα του φύλου, αφού η *ασυμφωνία* μοιάζει να τοποθετείται σε ατομική βάση, συμβάλλοντας στην ψυχιατρικοποίηση του ζητήματος. Το προς ανάλυση νομοσχέδιο δεν ανάγει την αποτυχία των υποκειμένων να επιτελέσουν τον κυρίαρχο έμφυλο κανόνα στις περιοριστικές, καταπιεστικές και αβάσιμες κοινωνικές κατηγορίες του «αρσενικού άνδρα» και της «θηλυκής γυναίκας», αλλά στην προσωπική αδυναμία και ιδιαιτερότητα των διεμφυλικών.

Το ατομικό δικαίωμα στην αναγνώριση της ταυτότητας φύλου περιορίζεται στο πλαίσιο που θέτει ο κυρίαρχος έμφυλος δυϊσμός, στερώντας το ενδεχόμενο επιλογής τρίτου φύλου ή και καθόλου φύλου. Είναι αμφίβολο το κατά πόσο αξιοποιούνται οι δυνατότητες που διαθέτει ο διεμφυλισμός τόσο για την υπονόμηση του διπολικού συστήματος φύλου και την ακύρωση της διάκρισης μεταξύ κοινωνικού και βιολογικού φύλου, όσο και για τη διάνοιξη των δυνατοτήτων πραγμάτωσης ποικιλόμορφων έμφυλων ταυτοτήτων. Η αλήθεια της ύπαρξης εναποτίθεται είτε στο αρσενικό είτε στο θηλυκό φύλο, με την ποικιλομορφία και την ετερογένεια των υποκειμένων να εγκλωβίζεται σε νέα πλαίσια. Η λογική της απαρίθμησης και της ταξινόμησης σε μια μόνιμη

και απόλυτη κοινωνική κατηγορία καταδικάζει όλες τις επιλογές που της ξεφεύγουν, και αυτή η καταδίκη είναι που καθιστά συμπαγή τα όρια του φυσιολογικού υποκειμένου. Ο κανόνας του φύλου παράγει την ανωμαλία της διαταραχής που ιατρικοποιείται για να επενδυθεί με τον κίνδυνο απώλειας της λογικής συνείδησης. Η αναγκαιότητα ψυχιατρικής γνωμάτευσης για την ηλικία των δεκαπέντε και δεκαέξι ετών με σκοπό τον έλεγχο της βούλησης των διεμφυλικών υπονοεί ότι η σύλληψη του κοινωνικού φύλου ως φυσικής απόρροιας του βιολογικού φύλου θεωρείται ορθολογική απόφαση υγιών συνειδήσεων, γι' αυτό και η επιθυμία επιλογής αντίθετου κοινωνικού φύλου από το βιολογικό, προϋποθέτει ψυχιατρική έγκριση. Το αφήγημα αυτό επιβεβαιώνει και ο αποκλεισμός των μικρότερων ηλικιών από το δικαίωμα διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου. Η δυνατότητα ελεύθερης επιλογής ταυτότητας φύλου από τα ενήλικα υποκείμενα, παρά τον εκ νέου εγκλωβισμό στο δίπολο αρσενικό-θηλυκό, καθιστά το πρόβλημα της «διαταραχής» φύλου εν μέρει επιλύσιμο, εναποθέτοντάς το στη σφαίρα των ατομικών δικαιωμάτων. Η κατοχή της αλήθειας παραχωρείται στα διεμφυλικά υποκείμενα, ωστόσο, πρόκειται για μια μεταβίβαση που φέρει μαζί της ατομοκεντρικά χαρακτηριστικά και εκσυγχρονισμένα στοιχεία του παραδοσιακού έμφυλου δυϊσμού.

4. Ανάλυση κοινοβουλευτικού λόγου

Η συζήτηση και ψήφιση του σχεδίου νόμου του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων με τίτλο «*Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου-Εθνικός Μηχανισμός Εκπόνησης, Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Σχεδίων Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και άλλες διατάξεις*» (ν. 4491/2017), έλαβε χώρα στη Βουλή των Ελλήνων, τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 2017, στο πλαίσιο τεσσάρων Διαβουλευσεων της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης και δύο Συνεδριάσεων της Ολομέλειας.² Από τα πρακτικά των συζητήσεων που βρίσκονται αρχειοθετημένα και δημοσιευμένα στην ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων, σε έντυπη και οπτικοακουστική μορφή, θα αναλυθεί ο λόγος των βουλευτριών και των βουλευτών των κοινοβουλευτικών κομμάτων του ΣΥΡΙΖΑ και της Νέας Δημοκρατίας, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης σχετικά με την εννοιολόγηση του φύλου. Οι βουλευτές και οι βουλευτρίες του ΣΥΡΙΖΑ, προκειμένου να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία τους, επικαλέστηκαν δηλώσεις των εξωκοινοβουλευτικών θεσμών που τάχθηκαν υπέρ του νομοσχεδίου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, στη συζήτηση που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης.³ Η πλειοψηφία των προσκεκλημένων φορέων, αν και εντόπισε αρκετούς περιορισμούς στα άρθρα του νομοσχεδίου, επισήμανε τη σπουδαιότητα της υπερψήφισής του. Έχει ιδιαίτερη σημασία να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι τα άμεσα ενδιαφερόμενα διεμφυλικά υποκείμενα και οι θεσμοί που

2. Οι τέσσερις διαβουλεύσεις της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης πραγματοποιήθηκαν στις 26, 27, 28 Σεπτεμβρίου και 3 Οκτωβρίου του 2017 και οι δύο Συνεδριάσεις της Ολομέλειας στις 9 και 10 Οκτωβρίου του 2017.

3. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Β' Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης [οπτικοακουστικό υλικό], <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Fotografiko-Archeio/#52afa407-5e07-4aea-a7a2-a7fc00a0af0d> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

μάχονται για την εξάλειψη των ανισοτήτων σε βάρος τους, συμφώνησαν στην ανάγκη να θεσπιστεί το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού του φύλου, με μόνη προϋπόθεση την ελεύθερη βούληση των υποκειμένων. Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι φορείς τοποθετήθηκαν ενάντια στην ψυχιατροποίηση της διαδικασίας αυτοπροσδιορισμού ως προς το φύλο, ζήτησαν την επανεξέταση του ηλικιακού ορίου επισημαίνοντας πως υπάρχουν διεμφυλικά παιδιά τα οποία υφίστανται τις ποικίλες διαστάσεις της έμφυλης βίας και η καθυστέρηση της διόρθωσης σε αυτές τις περιπτώσεις ενισχύει τις κακοποιτικές συμπεριφορές σε βάρος τους, και εξέφρασαν τη διαφωνία τους με το κριτήριο της αντιστοιχίας φύλου και εξωτερικής εμφάνισης, καθώς αυτό παραπέμπει σε στερεοτυπικές ιδέες για το φύλο. Επιπλέον, οι φορείς διατύπωσαν τις αντιρρήσεις τους σχετικά με την υποχρέωση σε διαζύγιο για την πραγμάτωση της διόρθωσης φύλου και τη διατήρηση του λανθασμένου καταχωρισμένου φύλου του γονέα σε έγγραφο του παιδιού, γεγονός που προσκρούει στην μυστικότητα. Τέλος, για να καταστεί πιο γρήγορη, απλή και οικονομικά προσβάσιμη η διόρθωση φύλου, πρότειναν το ενδεχόμενο σύστασης εξωδικαστικής διαδικασίας.

Ο περιορισμός που συνεπάγεται η εναποθέτηση της διόρθωσης φύλου στο πλαίσιο που επιβάλει ο κυρίαρχος έμφυλος δυϊσμός, στερώντας το ενδεχόμενο επιλογής τρίτου φύλου ή και καθόλου φύλου, επισημαίνεται από τους φορείς που αγωνίζονται για την ορατότητα και τη νομιμοποίηση ανδρόγυνων, υπεράριθμων και ρευστών έμφυλων ταυτοτήτων. Ο Πρόεδρος της Colour Youth-Kοινότητας LGBTQ Νέων Αθήνας Φίλιππος Παγάνης αναφέρει ότι «(...) *θα πρέπει να υπάρξει πρόβλεψη για τη δυνατότητα κενής ή τρίτης καταχώρησης στις ληξιαρχικές πράξεις γέννησης, η οποία θα μπορεί να χρησιμοποιείται από non-binary trans άτομα αλλά και για τα intersex βρέφη, μέχρι αυτά να είναι σε ηλικία που να μπορούν να αποφασίσουν το φύλο τους*».⁴ Σε ανάλογο κλίμα κυμαίνονται οι ομιλίες των μελών του Πολύχρωμου Σχολείου, καθώς επισημαίνουν τον αβάσιμο διπολισμό του κυρίαρχου συστήματος φύλου και την αυθαιρεσία που επικρατεί σχετικά με τα διαφυλικά υποκείμενα, με στόχο την κανονικοποίησή τους. Η Ειρήνη Συμεωνίδου αναφέρει ότι «*Χωρίς τη δυνατότητα κενής ή τρίτης καταχώρισης φύλου για όλα τα άτομα, δεν δίνεται άλλη δυνατότητα πέρα από τις δύο κυρίαρχες κατηγορίες φύλου*».⁵ Σύμφωνα με τον Πέτρο Σαπουντζάκη: «*αγνοούμε ότι υπάρχουν άτομα, αυτά είναι τα άτομα που συζητάμε τόση ώρα, τα οποία δεν ταυτίζονται σε καμία από τις δύο κατηγορίες (...). Μέχρι στιγμής ο νόμος μας δεν το προβλέπει, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει*».⁶ Μεταξύ των φορέων που επιδοκίμασαν το νομοσχέδιο με βάση τα κριτήρια που αναπτύχθηκαν παραπάνω, αξίζει να αναφερθούν η Διεθνής Αμνηστία, η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, οι ΛΟΑΤΚΙ ΑΜΕΑ, οι Οικογένειες Ουράνιο Τόξο, η Οργανωτική Επιτροπή Athens Pride, οι Πολύχρωμοι Θεραπευτές, οι Proud Seniors Greece, ο Συνήγορος του Πολίτη, το Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών και οι Υπερήφανοι Γονείς.

Στον αντίποδα της χειραφετικής ιδεολογίας που προασπίζει την ελευθερία και την ισότητα των πολιτικών υποκειμένων, οι βουλευτές και οι βουλευτρίες της ΝΔ, προκειμένου να αυξήσουν το κύρος των επιχειρημάτων τους, από τις δηλώσεις των εξωκοινοβουλευτικών θεσμών σχετικά με το προς ανάλυση νομοσχέδιο, επικαλέστηκαν τις παρατηρήσεις της Εταιρείας Οικογενειακού Δικαίου και της Παιδοψυχιατρικής Εταιρείας, την ανακοίνωση της Ιεράς Συνόδου και τις δηλώσεις του Αρχιεπίσκοπου Ιερώνυμου. Κατά τη διάρκεια της Β΄ Συνεδρίασης της Επιτροπής

4. Στο ίδιο.

5. Στο ίδιο.

6. Στο ίδιο.

Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, η Ιωάννα Κονδύλη, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Οικογενειακού Δικαίου εξέφρασε αρκετές αντιρρήσεις σχετικά με το παρόν νομοσχέδιο. Αυτές αφορούν την έλλειψη ιατρικού πιστοποιητικού για υποκείμενα από δεκαεπτά ετών και άνω, τη δυνατότητα δεύτερης διόρθωσης φύλου, τις καταχρηστικές συμπεριφορές που ενδέχεται να προκύψουν ως προς την στράτευση, την πρόσβαση στο Άγιον Όρος, τις οικονομικές οφειλές, τις αθλητικές επιδόσεις και τέλος, τη διατήρηση των αναπαραγωγικών ικανοτήτων ακόμα και μετά τον επαναπροσδιορισμό του φύλου. Για την Ι. Κονδύλη αν μια γυναίκα επαναπροσδιοριστεί σε άντρας και στην πορεία κυοφορήσει πρόκειται για μια «(...) *σιωπηρή δήλωση επαναπροσδιορισμού, επιστροφής δηλαδή στο αρχικό φύλο*».⁷ Πρόκειται για μια δήλωση που φανερώνει τη θεμελίωση του πολωμένου συστήματος φύλου στα γεννητικά όργανα και τις αναπαραγωγικές λειτουργίες των υποκειμένων. Η Παιδοψυχιατρική Εταιρεία Ελλάδος - Ένωση Ψυχιάτρων Παιδιών και Εφήβων, με ανακοίνωσή της, διαμαρτύρεται που δεν προσκλήθηκε από την κυβέρνηση να τοποθετηθεί επί του νομοσχεδίου, διατεινόμενη ότι το ζήτημα επιλογής φύλου από ανήλικα υποκείμενα την αφορά. Μεταξύ άλλων δηλώνει ότι *«Η σύγχρονη ιατρική βιβλιογραφία επισημαίνει υψηλότερη ψυχοπαθολογία σε άτομα με δυσφορία φύλου σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό»* καθώς και *«(...) υψηλή συννοσηρότητα με κατάθλιψη και αυτοκτονικότητα, που δεν υποχωρεί με ιατρικές διαδικασίες αλλαγής φύλου, και η δυσφορία που παραμένει, παρά τυχόν επιτυχείς κοινωνικές μεταβάσεις (...) μπορεί να έχει τροφοδοτηθεί από γονεϊκή ανοχή ή και ενθάρρυνση»*.⁸ Τέτοιου είδους συμπεράσματα είναι άκρως κακοποιοτικά για τη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα καθώς νομιμοποιούν σεξιστικές, ομοφοβικές και τρανσοφοβικές αντιλήψεις και συμπεριφορές, αδυνατώντας πλήρως να κατανοήσουν την ποικιλομορφία της πραγματικότητας που καταστéλλουν οι επιβεβλημένες πειθαρχίες. Πρόκειται για αντιδημοκρατικές απόψεις που πρέπει να καταδικάζονται στο όνομα του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου.

Ο εξεταζόμενος λόγος της Νέας Δημοκρατίας φανερώνει την πρωτοκαθεδρία του θεσμού της Εκκλησίας και της οικογένειας στο καθεστώς αλήθειας του κόμματος. Όπως αναφέρει ο αντιπρόεδρος της ΝΔ Άδωνης Γεωργιάδης: *«Σεβόμαστε τα ανθρώπινα δικαιώματα των διεμφυλικών – και καλά κάνουμε, σας λέω – εγώ αλλά αρνούμαστε το δικαίωμα στην Εκκλησία, σ' έναν ορθόδοξο ιεράρχη, στην Ιερά Σύνοδο, να εκφράσει άποψη πρωτίτως για ζητήματα που την αφορούν, δηλαδή για τα ζητήματα της πίστεως (...) εφόσον είμαστε ορθόδοξοι χριστιανοί και πιστεύουμε, σεβόμαστε κατά το πρώτον τις απόψεις της Εκκλησίας»*.⁹ Την Πέμπτη 5 Οκτωβρίου 2017, η Ιερά Σύνοδος δημοσίευσε ανακοίνωση με την οποία εναντιώνεται στο νομοσχέδιο, ορίζοντας το φύλο ως *ιερή παρακαταθήκη και θείο χάρισμα* που παραμένει αναλλοίωτο στην ανθρώπινη ταυτότητα. Η δυνατότητα διόρθωσης φύλου *«(...) προκαλεί το αίσθημα της κοινωνίας, τορπιλίζει τον ιερό θεσμό της οικογένειας, έρχεται σε αντίθεση με τα χρηστά ήθη και την κοινή λογική και κυρίως καταστρέφει τον άνθρωπο. Αντί να λιγοστεύει τη σύγχυση και τις ψυχικές διαταραχές, θα τις αυξήσει και θα δώσει*

7. Στο ίδιο.

8. Παιδοψυχιατρική Εταιρεία Ελλάδος - Ένωση Ψυχιάτρων Παιδιών και Εφήβων. 2017, *Θέσεις της Π.Ε.Ε.-ΕΝΩ. ΨΥ.Π.Ε. για το Σχέδιο Νόμου «Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου - άρθρο 3- Εθνικός Μηχανισμός Εκπόνησης, Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Σχεδίων Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού»*, <https://www.hscap.gr/tay-totita-fyloy> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

9. Βουλή των Ελλήνων. 2017, *Α' Συνεδρίαση Ολομέλειας*, σ. 343, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/es20171009.pdf> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

διαστάσεις επικίνδυνου κοινωνικού φαινομένου».¹⁰ Η κινδυνολογία της Εκκλησίας ολοκληρώνεται με την πρόβλεψη ότι το νομοσχέδιο θα προκαλέσει «(...) τη διάλυση της κοινωνικής συνοχής και την πνευματική νέκρωση του ανθρώπου».¹¹ Η Ιερά Σύνοδος, ασπασζόμενη την ιδεολογία του καθορισμού από την οικονομία, καλεί την κυβέρνηση «(...) να αποσύρει το Νομοσχέδιο, να δείξει ανάλογο ενδιαφέρον για την επίλυση των σοβαρότατων προβλημάτων που μασιάζουν την κοινωνία, το έθνος μας και τον λαό αντί να ενισχύει την ένταση, τον διχασμό και τον παραλογισμό».¹² Τη Δευτέρα 2 Οκτωβρίου 2016, μετά τη λήξη της τέλεσης αγιασμού της Εθνικής Αντιπροσωπίας για την έναρξη της Γ΄ Συνόδου, ο Ιερώνυμος απάντησε σε δημοσιογράφους σχετικά με το νομοσχέδιο: «Όλα αυτά είναι παιχνιδίσματα. Η Εκκλησία έχει τις δικές της θέσεις. Η παιρίδα μας έχει τις παραδόσεις, έχει την οικογένεια. Όλα τα άλλα είναι εφευρήματα για να σκορπάμε την ώρα μας και τον χρόνο μας».¹³

Σε μια προσπάθεια να διεκδικήσουν το μονοπώλιο του προσδιορισμού της γνώσης για την αλήθεια, τα κοινοβουλευτικά κόμματα προβαίνουν στην κατασκευή δυϊσμών για να αντιπαραθέσουν τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα με το αντίπαλο αφήγημα. Ο ΣΥΡΙΖΑ συνήθως αυτοπροσδιορίζεται σε σχέση με τη ΝΔ, γεγονός που οδηγεί τους βουλευτές και τις βουλευτρίες του κόμματος στην κατασκευή ταξινομητικών σχημάτων που λαμβάνουν τη μορφή δυϊσμών μεταξύ αριστεράς και νεο-φιλελευθερισμού, μεταξύ προοδευτισμού και συντηρητισμού, «(...) μεταξύ σύγχρονων αντιλήψεων και σκοταδισμού, μεταξύ μέλλοντος και παρελθόντος».¹⁴ Η Αννέτα Καββαδία προκειμένου να καταστήσει ορατές τις διαφορές ανάμεσα στα δύο κόμματα αναφέρεται στην ομιλία του προέδρου της ΝΔ Κυριάκου Μητσοτάκη, στο πλαίσιο της 82ης ΔΕΘ, κατά την οποία πρόεβη στη φυσικοποίηση των ανισοτήτων. Συγκεκριμένα, ο πρόεδρος της ΝΔ δήλωσε: «Δεν τρέφω αυταπάτες για μια κοινωνία χωρίς ανισότητες, κάτι τέτοιο είναι αντίθετο στην ανθρώπινη φύση, όσοι το επιχειρήσαν καταστρατήγησαν τελικά την ίδια τη δημοκρατία και τα ατομικά δικαιώματα».¹⁵ Στο πλαίσιο της ιδεολογίας του νεο-φιλελευθερισμού, η κοινωνία προσλαμβάνεται ως έμβιος οργανισμός, αποτελούμενος από άτομα, όμοια μεταξύ τους, σαν κύτταρα, απογυμνωμένα από κοινωνικές ανισότητες και αντιμαχόμενα συμφέροντα. Τα αποκλεισμένα ορθολογικά υποκείμενα κρίνονται εξολοκλήρου υπεύθυνα για την αποτυχία της ζωής τους, η οποία ερμηνεύεται από το κυρίαρχο ιδεώδες της ατομικής κερδοφορίας ως αποτέλεσμα μειωμένης ατομικής προσπάθειας και έλλειψης προσωπικών ικανοτήτων. Σε αντίθεση με την ιδεολογία που νομιμοποιεί τις ανισότητες επικαλούμενη τη φύση, το κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ προσδίδει στους αποκλεισμούς κοινωνικό χαρακτήρα και μάχεται ενάντια στον ισχυρισμό περί φυσικής ανισότητας. Η Αννέτα Καββαδία αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «(...) η επιστήμη δεν είναι, δεν υπήρξε και ούτε θα είναι ποτέ κάτι ουδέτερο και υπερβατικά αντικειμενικό»¹⁶ και

10. Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Ελλάδος. 2017, *Τρίτη συνεδρία της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας*, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2311&what_sub=d_typου προσέλασαν 1 Ιουνίου 2019.

11. Στο ίδιο.

12. Στο ίδιο.

13. Ιερώνυμος. 2017, «“Παιχνιδίσματα” με την ταυτότητα φύλου», *Η Καθημερινή [online]*, <http://www.kathimerini.gr/929139/article/epikairothta/politikh/ierwnymos-paixnidismata-me-thn-taytothta-fyloy> προσέλασαν 1 Ιουνίου 2019.

14. Βουλή των Ελλήνων. 2017, *Α΄ Συνεδρίαση Ολομέλειας*, ό.π., σ. 319.

15. Νέα Δημοκρατία. 2017, *Ομιλία του Προέδρου της Νέας Δημοκρατίας κ. Κυριάκου Μητσοτάκη στην 82η Δ.Ε.Θ.*, <https://nd.gr/nea/omilia-toy-proedroy-tis-neas-dimokratias-k-kyriakoy-mitsotaki-stin-82i-deth> προσέλασαν 1 Ιουνίου 2019.

16. Βουλή των Ελλήνων. 2017, *Β΄ Συνεδρίαση Ολομέλειας*, σ. 423, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/>

ο Αλέξης Τσίπρας ότι «(...) το τι είναι φυσιολογικό να συμβαίνει και τι όχι καθορίζεται από τους εκάστοτε πολιτικούς και ιδεολογικούς συσχετισμούς».¹⁷ Εδώ παρατηρείται ο σχηματισμός μιας επιπλέον αντιπαράθεσης ανάμεσα στον ΣΥΡΙΖΑ και τη ΝΔ που λαμβάνει τη μορφή του διϊσμού κοινωνία-φύση. Πρόκειται για ένα δίπολο που μοιάζει να καθορίζει την πολιτική και ιδεολογική διαμάχη των δύο κομμάτων.

Όσον αφορά τη ΝΔ, το σημαντικότερο δίπολο που κατασκευάζει για να προσδιορίζει το κόμμα της σε συνάρτηση με το κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ αποτελεί η *ανευθυνότητα* της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ σε αντιδιαστολή με τη *σοβαρή, νηφάλια και υπεύθυνη* ΝΔ. Η υπευθυνότητα συνδέεται με τον ιατρικό λόγο που ορίζει την αντικειμενική αλήθεια και η ανευθυνότητα με την ελεύθερη βούληση, η οποία ενδέχεται να συνιστά πλάνη και να αποβεί καταστροφική για τον θεσμό της οικογένειας και την κοινωνία, όταν βεβαίως ξεφεύγει από το κυρίαρχο έμφυλο αφήγημα. Μεγάλο μέρος των βουλευτών και των βουλευτριών του κόμματος επικαλείται την αριστοτελική μεσότητα και την προνοητικότητα της φύσης που όπως αναφέρει ο Γεώργιος Βαγιωνάς: «(...) για τους ανθρώπους που έχουν διαβάσει Αριστοτέλη (...). Η φύσις δεν κάνει τίποτα τυχαίο, ούτε περιπό. Μπορεί να εκτραπεί λίγο η φύσις, αλλά αυτό δεν είναι δικαίωμα του δικαστή να το αποφασίζει. Θα το αποφασίσει βάσει γνωμάτευσης ιατρικής που γίνεται από εξειδικευμένους ανθρώπους που είναι οι ενδοκρινολόγοι, είναι οι ψυχίατροι, είναι οι γενετιστές, είναι οι βιολόγοι κ.ο.κ.».¹⁸ Πρόκειται για μια επίκληση που κατασκευάζει έναν επιπλέον διϊσμό ανάμεσα στην μεσότητα της ΝΔ και την ακρότητα του ΣΥΡΙΖΑ. Η αριστοτελική μεσότητα της ΝΔ συνεπάγεται τον ορθολογισμό και η ακρότητα του ΣΥΡΙΖΑ τον παραλογισμό. Ο προβαλλόμενος διϊσμός λογικής-τρέλας χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τη διαμάχη ΝΔ-ΣΥΡΙΖΑ και κατ' επέκταση το δίπολο ανάμεσα στα υποκείμενα που αναπαράγουν τη συνέχεια μεταξύ βιολογικού φύλου, κοινωνικού φύλου και σεξουαλικής επιθυμίας από τη μία, και στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα από την άλλη. Την ταύτιση του ΣΥΡΙΖΑ με την ακρότητα ενισχύει και η ευρέως χρησιμοποιούμενη από τους βουλευτές και της βουλευτρίες της ΝΔ θεωρία των δύο άκρων. Πρόκειται για το αφήγημα που ταυτίζει με αυθαίρετο τρόπο την Αριστερά με τα εγκλήματα ακροδεξιών, φασιστικών και αυταρχικών ομάδων και καθεστώτων.¹⁹

Η γνώση για την αλήθεια της έμφυλης ταυτότητας ανάγεται είτε στην επιστήμη της ιατρικής για να επενδυθεί με απaráλλακτα βιολογικά στοιχεία και άκαμπτες ταξινομήσεις, είτε αναλύεται με περισσότερο φιλελεύθερες προσεγγίσεις που τοποθετούνται με μεγαλύτερη ανεκτικότητα απέναντι στην ποικιλομορφία. Ο ΣΥΡΙΖΑ προβαίνει στη διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα φυλομετάβασης στα υποκείμενα που δεν αναπαράγουν τον κυρίαρχο έμφυλο κανόνα. Ο αρχικός προσδιορισμός των υποκειμένων εξακολουθεί να συντελείται με βάση τη βιολογική διάκριση των γεννητικών οργάνων, ωστόσο παρέχεται η εκ των υστέρων δυνατότητα διόρθωσης της ταυτότητας φύλου, όταν η προσωπική ερμηνεία διαφέρει από το κατεστημένο. Ο ΣΥΡΙΖΑ επιχειρεί να εναποθέσει την αλήθεια για την ύπαρξη στην ίδια τη βούληση των υποκειμένων, στερώντας από την υπάρχουσα νομική και ιατρική επιστήμη το μονοπώλιο προσδιορισμού σταθερών και απaráλλακτων ταυτοτήτων με άκαμπτα χαρακτηριστικά

a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/es20171010.pdf προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

17. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Α΄ Συνεδρίαση Ολομέλειας, ό.π., σ 371.

18. Στο ίδιο, σ. 387.

19. Στο ίδιο, σ. 353.

και μόνιμες επιθυμίες. Όπως διερωτάται η Αννέτα Καββαδία: «*Είναι δυνατόν ειλικρινά το ζήτημα τις προσωπικής αίσθησης του σώματος να αφορά κάποιον επιστήμονα και όχι το ίδιο το άτομο;*»²⁰ Η ασυμφωνία σχετικά με το νομοσχέδιο προκύπτει από τη γενικότερη αντιπαράθεση ανάμεσα στον υποκειμενικό προσδιορισμό της βούλησης και στον αντικειμενικό προκαθορισμό της, ανάμεσα στον αυτοπροσδιορισμό και τον ετεροπροσδιορισμό. Το δίπολο μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας αντανακλά την ιδεολογική αντιπαλότητα ανάμεσα σε θεωρίες συγκροτηκών και οντολογικών ταυτοτήτων. Είναι εν τέλει ζήτημα πολιτικής και δικαιωμάτων, ή φύσης και ιατρικής; Παρά τις εξαγγελίες του κόμματος για νομιμοποίηση της ελεύθερης βούλησης και του αυτοπροσδιορισμού, για καταδίκη της ψυχιατρικοποίησης και του στιγματισμού, παρά την έμφαση που αποδίδει στην ιστορικότητα της επιστήμης και στο πολιτισμικά διαμορφωμένο νόημα της φύσης, το περιεχόμενο του νομοσχεδίου είναι αρκετά διαφορετικό. Αποδεικνύεται έτσι η αντίφαση ανάμεσα στον πολιτικό λόγο του ΣΥΡΙΖΑ και στην ουσία των άρθρων του νομοσχεδίου, αντίφαση που προδίδουν και κάποιες διατυπώσεις του κόμματος, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Για τη ΝΔ η υπάρχουσα νομοθεσία και η ιατρική επιστήμη συναποτελούν την αντικειμενική, την πραγματική γνώση, η οποία καθίσταται αρμόδια να ορίσει τους κανόνες και το πλαίσιο μέσα στο οποίο τα φύσει και όχι κοινωνικά υποκειμένα συγκροτούν την ταυτότητά τους. Πρόκειται για μια θεωρία φυσικοποίησης που λαμβάνει τις νομικές δομές και την κοινωνικά κατασκευασμένη γνώση ως προϋπάρχουσες των υποκειμένων. Όπως δηλώνει ο Χαράλαμπος Αθανασίου: «*Η Νέα Δημοκρατία, ως κόμμα ευθύνης, μελετά και αποδέχεται τις επιστημονικές παραδοχές της ιατρικής και της νομικής επιστήμης και, συνεπώς, τις ανάγκες της κοινωνίας.*»²¹ Για τον Δημήτριο Κυριαζίδη «*(...) δεν είναι δυνατόν η βούληση ενός ατόμου, τον ουσιαστικό νομικό έλεγχο της οποίας και καταργείτε, να προιάσσει της φύσεως του πράγματος (...) έτσι, χάριν γούστου, όταν δεν υπάρχει κάποιος τρίτος αντικειμενικός κριτής και μάλιστα γνώστης της ιατρικής επιστήμης.*»²² Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Γεώργιος Βαγιωνάς, ο οποίος αναφέρει: «*είναι χρωμοσωμική υπόθεση το αν θα γεννηθεί το παιδί άρρεν ή θήλυ (...). Υπάρχουν κανόνες. Αυτός είναι κανόνας. Υπάρχουν κι εξαιρέσεις. Μην παίρνουμε τις εξαιρέσεις. Την εξαίρεση θα την παρατηρήσει η δασκάλα, θα την παρατηρήσει κάποιος σχολιαίρος. Θα τη δει.*»²³ Με αυτόν τον τρόπο καταργείται κάθε έννοια επιλογής, καθώς όταν η βούληση του υποκειμένου αντίκειται στο κυρίαρχο καθεστώς αλήθειας, αμφισβητείται η εγκυρότητά της. Πραγματώνεται έτσι η ταξινόμηση των σωμάτων στον κανόνα και την εξαίρεση, με τη διαδικασία της επιτήρησης να τιμωρεί και να επιβραβεύει τις έμφυλες συμπεριφορές, στο όνομα του διπολικού συστήματος φύλου. Σύμφωνα με τον Κυριάκο Μητσουτάκη: «*Αυτά μας λένε οι ειδικοί. Μπήκα στον κόπο να μιλήσω με έναν απ' αυτούς, για να πληροφορηθώ καλύτερα για την ουσία του προβλήματος (...). Μου διηγήθηκε, λοιπόν, μια ιστορία για ένα νέο παιδί, ο οποίος τον βρήκε και του ζήτησε να συνηγορήσει στην αλλαγή φύλου, επειδή ανέβηκε στον Υμηπτό και του το είπε ένας εξωγήινος. Είναι πραγματική ιστορία, κύριε υπουργέ, και μου λέτε ότι είναι προοδευτικό να αδιαφορείτε για την πιθανότητα ενός παιδιού δεκαοκτώ χρονών να πάρει μια τέτοια απόφαση,*

20. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Δ΄ Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης [οπτικοακουστικό υλικό], <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Fotografiko-Archeio/#c553f9ad-f4a8-4382-98da-a80100f2a3ba> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

21. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Α΄ Συνεδρίαση Ολομέλειας, ό.π., σ. 395, προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

22. Στο ίδιο, σ. 349.

23. Στο ίδιο, σ. 387.

χωρίς να υπάρχει μια ιατρική δικλείδα ασφαλείας;»²⁴ Το κακοποιητικό παράδειγμα του Προέδρου της ΝΔ Κυριάκου Μητσοτάκη, συνδέει τον διεμφυλισμό με τον κίνδυνο απώλειας της λογικής συνείδησης και την προοπτική μιας ψυχικής ασθένειας.

Η ακραία κινδυνολογία της ΝΔ ταυτίζεται με τις διακρυξείς της Εκκλησίας και τα ομοφοβικά και τρανσφοβικά χαρακτηριστικά του ακροδεξιού χώρου. Όπως αναφέρει ο εισηγητής της ΝΔ Νικόλαος Παναγιωτόπουλος, το νομοσχέδιο συνεπάγεται «(...) μια επικίνδυνη ιδεολογική ρευστοποίηση των βιολογικών φύλων του ανθρώπινου γένους, με συνέπειες αβέβαιες και ανυπολόγιστες και για την οικογένεια και για τα γονεϊκά πρότυπα και για τα δικαιώματα του παιδιού (...). Αυτό, λοιπόν, θα μπορούσε να επιφέρει μοιραία βλάβη στον κοινωνικό ιστό της χώρας».²⁵ Έχει σημασία στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι η πρόσληψη του θεσμού της οικογένειας ως προέκταση του ατόμου αποτελεί βασικό στοιχείο της ιδεολογίας του νεο-φιλελευθερισμού. Στην κατασκευή ενός έθνους χωρίς τάξεις, τα άτομα και οι οικογένειές τους προσλαμβάνονται ως βασικές συνιστώσες της κοινωνίας. Ο πληθυσμός γίνεται αντιληπτός ως έμβιος οργανισμός, η υγεία του οποίου συνδέεται με τη διαιώνιση της πατριαρχικής ετεροφυλόφιλης οικογένειας, η οποία απειλείται από τα διεμφυλικά υποκείμενα. Η εννοιολόγηση της πατριαρχικής οικογένειας ως το βασικότερο όργανο της ελληνικής κοινωνίας ισχυροποιεί τα παραδοσιακά πρότυπα της ιδιωτικής σφαίρας και τις γενικότερες πρακτικές επιτήρησης επί των σωμάτων στο όνομα της εθνικής ασφάλειας. Η οικογένεια επενδύεται με υπερβατικά χαρακτηριστικά θεολογικού και φυσιοκρατικού περιεχομένου, με αποτέλεσμα οι εξουσιαστικές, εκμεταλλευτικές και βίαιες σχέσεις που αναπτύσσονται εντός του οίκου να απομονώνονται από τη δημόσια σφαίρα και την πολιτική διευθέτηση. Ως «εχθρός» της οικογένειας και κατ' επέκταση της κοινωνίας, ο διεμφυλισμός συνδέεται με τον κίνδυνο απώλειας της λογικής συνείδησης για να αποτελέσει την εσωτερική απειλή της ατομικής και κοινωνικής ορθολογικότητας. Το επενδυμένο με ετεροφυλόφιλα χαρακτηριστικά διπολικό σύστημα φύλου καθιστά τα διεμφυλικά υποκείμενα δυνάμει ομοφυλόφιλα. Όπως αναφέρει ο Χαράλαμπος Αθανασίου: «Πάει ο ένας από τους δύο από τα ομόφυλα ζευγάρια, λέει “είμαι θηλυκό, αλλάζω” και μετά πηγαίνουν για υιοθεσία. Αντιλαμβάνεστε, λοιπόν, πώς θα μεγαλώσουν αυτό το παιδί, αν υιοθετήσουν ένα άρρεν τέκνο, τι ψυχολογικά προβλήματα θα έχει».²⁶ Από την παρούσα ανάλυση λόγου προκύπτει ότι οι σεξιστικές και ομοφοβικές διατυπώσεις της ΝΔ απορρέουν από την κυριαρχία των εννοιών πατρίς-θρησκεία-οικογένεια στο καθεστώς αλήθειας του κόμματος. Ενδεχομένως αυτή η προσκόλληση στον παραδοσιακό θεσμό της ελληνικής οικογένειας να έχει οξυνθεί και λόγω των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης, εντούτοις, σε κάθε περίπτωση, είναι αυτονόητο ότι η διαχείριση της ετερότητας απομακρύνεται από δημοκρατικές διαδικασίες ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να γίνει αναφορά στο σεξιστικό δίπολο αρσενικό-θηλυκό, το οποίο θα μπορούσε να οριστεί ως κεντρικό ταξινομητικό σχήμα, γιατί κάθε ένσταση στον διεμφυλισμό μοιάζει να προέρχεται από τον φόβο «εκθήλυνσης» του αρσενικού. Το αρσενικό στοιχείο μονοπωλεί τον ορθολογισμό και τον σεβασμό, αποδίδοντας στο θηλυκό στοιχείο τον παραλογισμό και την περιφρόνηση, έτσι ώστε η πραγματική εναντίωση στον διεμφυλισμό και γενικότερα στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα να προκύπτει από τον φόβο της ταπείνωσης που περιλαμ-

24. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Β´ Συνεδρίαση Ολομέλειας, ό.π., σ. 420, προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

25. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Α´ Συνεδρίαση Ολομέλειας, ό.π., σ. 322, προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

26. Στο ίδιο, σσ. 359-360.

βάνει η μεταμόρφωση του άνδρα σε γυναίκα. Η έμφυλη και σεξουαλική ταυτότητα των γυναικών, επενδυμένη με στοιχεία παθητικότητας, μοιάζει να μην απασχολεί τον πολιτικό λόγο. Όπως αναφέρει ο Πρόεδρος της ΝΔ Κυριάκος Μητσοτάκης: «*Η δύσκολη απόφαση είναι πότε θα πάρει την απόφαση ένα παιδί, ένα αγόρι, να βγει από το σπύτι ντυμένο κορίτσι. Αυτή είναι η δύσκολη απόφαση και γι' αυτό χρειάζεται βαριά ψυχολογική υποστήριξη*».²⁷ Ο Χαράλαμπος Αθανασίου στο παραπάνω απόσπασμα καταδικάζει την υιοθεσία από ομοφυλόφιλα ζευγάρια σημειώνοντας τις επιπτώσεις που θα έχει στην κατηγορία των «ανδρών», η εννοιολόγηση των οποίων ως λογικές και εξουσιαστικές υπάρξεις συνεπάγεται την απόρριψη των χαρακτηριστικών που απειλούν αυτές τις ιδιότητες, δηλαδή των χαρακτηριστικών που αντιπροσωπεύει η κατηγορία της «γυναίκας». Γίνεται έτσι φανερό η υποχρέωση της αποδόμησης του κυρίαρχου έμφυλου δυϊσμού του «αρσενικού άνδρα» και της «θηλυκής γυναίκας» για την ουσιαστική πραγμάτωση ισότιμων και ελεύθερων πολιτικών υποκειμένων. Ολοκληρώνοντας την ανάλυση λόγου της ΝΔ, θα γίνει αναφορά σε ένα ακόμα βασικό στοιχείο της ιδεολογίας του κόμματος το οποίο επιβεβαιώνει τις υποθέσεις πολλών φεμινιστριών που εξετάζουν τον συσχετισμό της μεταβλητής του φύλου με την οικονομική κρίση και καταδεικνύουν την έμφυλη διάσταση των αιτιών και συνεπειών της χρηματοοικονομικής αναταραχής (Αβδελά, 2011:17-26 / Παντελίδου-Μαλούτα, 2013:9-34). Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Τσιάρα: «*(...) για την Κυβέρνηση για άλλη μια φορά είναι μια ευκαιρία για να δημιουργήσει εντυπώσεις, να συζητήσει για κάτι, που ενδεχομένως δεν αφορά στη δύσκολη πραγματικότητα που ζουν οι Έλληνες πολίτες*».²⁸ Οι έμφυλοι και σεξουαλικοί αποκλεισμοί κρίνονται ελάχιστον σημασίας από την νέο-φιλελεύθερη αντίληψη που θέλει την ισότητα να έχει επιτευχθεί και την ανισότητα να οφείλεται σε φυσικούς, अपαράλλακτους παράγοντες. Η προτεραιότητα που αποδίδεται στη διάσωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος συντελείται σε βάρος των κοινωνικών πολιτικών για την καταπολέμηση των ανισοτήτων, την ίδια στιγμή που η κρίση εντείνει τους κοινωνικούς αποκλεισμούς (Θεοφιλόπουλος: 2015). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σίμος Κεδίκογλου: «*Ξέρετε τι λένε στα καφενεία; Επειδή δεν καταλαβαίνουν και δεν γνωρίζουν το πρόβλημα – και είναι φυσικό να το απαξιώνουν μπροστά στα οξύτατα προβλήματα επιβίωσης που αντιμετωπίζουν – φτάνουν να λένε, «εδώ ο κόσμος καίγεται και η Βουλή χτενίζεται*»».²⁹

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, το κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ αποτυγχάνει να αξιοποιήσει τη δυναμική του διεμφυλισμού και να συνδέσει το ζήτημα της αναταραχής φύλου με τον φεμινισμό και την προσπάθεια αποδόμησης του κυρίαρχου διπολικού συστήματος φύλου, γεγονός που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με τη θεσμοθέτηση της επιλογής τρίτου φύλου ή και καθόλου φύλου. Η συνεχόμενη λεκτική επανάληψη από τις βουλευτρίες και τους βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ του εξαιρετικά μικρού ποσοστού που θα επωφεληθεί από το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού ως προς το φύλο μπορεί να συνδεθεί και με μια προσπάθεια καθησυχασμού του συντηρητικού κοινοβουλευτικού ακροατηρίου. Όπως αναφέρει η Αννέτα Καββαδία: «*Τα διεθνή στοιχεία δείχνουν ότι μόλις το 0,001% των πολιτών στο εξωτερικό κάνει χρήση της νομοθεσίας περί διόρθωσης φύλου (...). Πιστέψτε με, δεν θα ξυπνήσει ένα πρωί κάποιος δεκαπεντάχρονος κι αντί να πάει σχολείο θα πάει στην Ευελπίδων*

27. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Β' Συνεδρίαση Ολομέλειας, ό.π., σ. 430, προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

28. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Α' Συνεδρίαση Ολομέλειας, ό.π., σ. 362, προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

29. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Β' Συνεδρίαση Ολομέλειας, ό.π., σ. 409, προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

για να αλλάξει το φύλο του. Μιλάμε για συγκεκριμένες περιπτώσεις παιδιών».³⁰ Η συσχέτιση του διεμφυλισμού με μηδαμινά αριθμητικά ποσοστά κινείται προς την κατεύθυνση της ψυχιατρικοποίησης του ζητήματος, παρά τις πολλαπλές διατυπώσεις για την ακριβώς αντίθετη πρόθεση, γεγονός που αποκόβει το φύλο από τις καθολικές διαστάσεις ταξινόμησης που διαθέτει. Την ιατρικοποίηση του διεμφυλισμού ενισχύει και η απαίτηση ψυχιατρικής γνωμάτευσης για τους εφήβους των δεκαπέντε και δεκαέξι ετών με το επιχείρημα «(...) της ιδιαιτερότητας της εφηβικής ηλικίας».³¹ Οι βουλευτές και οι βουλευτριες του ΣΥΡΙΖΑ επικαλούνται τα θεμελιώδη δημοκρατικά δικαιώματα της ελευθερίας και της ισότητας, υποστηρίζουν την εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων και των αποκλεισμών από τη δημόσια σφαίρα, εμφανίζονται υπέρμαχοι της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της ανεξαρτησίας από καταπιεστικά πρότυπα βούλησης και, τέλος, καταδικάζουν την ψυχιατρικοποίηση της επιλογής ταυτότητας φύλου που στιγματίζει τα διεμφυλικά υποκείμενα και δεν διευκολύνει τη διαδικασία νομιμοποίησης ποικιλόμορφων έμφυλων ταυτοτήτων. Ωστόσο, τα άρθρα του νομοσχεδίου πολύ απέχουν από το ριζοσπαστικό όραμα της χειραφετητικής Αριστεράς για τη συγκρότηση ελεύθερων και ισότιμων υποκειμένων, απαλλαγμένων από έμφυλα και σεξουαλικά στερεότυπα. Η νομική ρύθμιση που εισάγει το κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ, παρά τις εξαγγελίες για από-ιατρικοποίηση της διαδικασίας διόρθωσης φύλου, ζητά ψυχιατρική γνωμάτευση για την ηλικία των δεκαπέντε και δεκαέξι ετών, αποκλείοντας παράλληλα τις μικρότερες ηλικίες από το δικαίωμα φυλομετάβασης. Επιπλέον, ενώ τάσσεται υπέρμαχο της ρευστότητας και της ποικιλομορφίας των ταυτοτήτων, αποσιωπά το ζήτημα της διαφυλικότητας και εναποθέτει την επιλογή φύλου στο δίπολο αρσενικό-θηλυκό, χωρίς να περιλαμβάνει κενή ή τρίτη καταχώρηση. Υποστηρίζει την καταδίκη των αποκλεισμών και ταυτόχρονα καθιστά το διαζύγιο προϋπόθεση για την άσκηση του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού, στερώντας από τα διεμφυλικά υποκείμενα το δικαίωμα στην οικογένεια. Θεσμοθετεί τη μυστικότητα αλλά ταυτοχρόνως την αναιρεί, ορίζοντας την παραμονή του λανθασμένου φύλου του γονέα στην ληξιαρχική πράξη του παιδιού. Κάνει έκκληση για καταδίκη του στιγματισμού και της ταξινόμησης των υποκειμένων σε πολίτες πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, αλλά με κάθε ευκαιρία τονίζει τον εξαιρετικά μικρό αριθμό των διεμφυλικών που δεν θα ανατρέψει το κατεστημένο της ελληνικής οικογένειας. Ενδεικτικό του ατομικιστικού περιεχομένου του νομοσχεδίου αποτελεί το γεγονός ότι από το σύνολο των βουλευτριών και των βουλευτών του ΣΥΡΙΖΑ, μόνο η Φωτεινή Βάκη σχετίζει το ζήτημα του διεμφυλισμού με τις φεμινιστικές διεκδικήσεις. Αυτό φανερώνει ότι επιδίωξη του κόμματος δεν αποτελεί η αποδόμηση του κοινωνικά κατασκευασμένου δυϊσμού αρσενικό-θηλυκό, αλλά η ικανοποίηση ενός αιτήματος που διεκδικεί «(...) μια μερίδα συμπολιτών μας, όσο μικρή και αν είναι αυτή».³²

5. Συμπεράσματα

Η παρούσα ανάλυση της κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ καταδεικνύει την καθολική πρόσληψη του φύλου ως διχοτομικής σχέσης. Το κυρίαρχο αφήγημα του επενδυμένου με στοιχεία ορθολογικότητας διπολικού συστήματος φύλου εντάσσει τα υποκείμενα που

30. Βουλή των Ελλήνων. 2017, Α΄ Συνεδρίαση Ολομέλειας, ό.π., σ. 319, προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

31. Στο ίδιο.

32. Στο ίδιο.

δεν αναπαράγουν τον κανόνα της συνέχειας μεταξύ βιολογικού φύλου, κοινωνικού φύλου και σεξουαλικής επιθυμίας, στην κατηγορία του ψυχικά ασθενούς. Η διαμάχη γύρω από την αλήθεια για το φύλο το οποίο αντιμετωπίζεται είτε ως δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού, είτε ως αδιάλλακτο φυσικό στοιχείο, ενώ μοιάζει να εκφράζει έναν διαφορετικό τρόπο προσέγγισης της ετερότητας, καταλήγει να παράγει αντίστοιχα αποτελέσματα. Στην πρώτη περίπτωση, ο διεμφυλισμός ορίζεται ως εξαίρεση του κανόνα που χρήζει ειδικής νομικής μεταχείρισης. Το πρόβλημα της «διαταραχής» φύλου εναποτίθεται στη σφαίρα των ατομικών δικαιωμάτων, η διαφορά νομιμοποιείται, και η πατριαρχική ιδεολογία εκσυγχρονίζεται χωρίς να απειλείται το κυρίαρχο έμφυλο αφήγημα, γεγονός που ενισχύει ο αποκλεισμός των διαφυλικών υποκειμένων από το νομοσχέδιο. Στη δεύτερη περίπτωση, ο διεμφυλισμός επενδύεται με έντονα χαρακτηριστικά επικινδυνότητας για να καταστεί εχθρός του θεσμού της οικογένειας και της ελληνικής κοινωνίας. Στο σημείο αυτό αναδύεται το σεξιστικό δίπολο αρσενικό/θηλυκό για να φανερώσει ότι πραγματική εναντίωση στον διεμφυλισμό και τη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα αποτελεί ο φόβος εκθήλυνσης του αρσενικού. Ο σεξισμός, η ομοφοβία και η τρανσοφοβία εκδηλώνονται με μεγαλύτερη σαφήνεια στον πολιτικό λόγο της ΝΔ, καθώς η πατρίδα, η θρησκεία και η πατριαρχική οικογένεια, ως κυρίαρχες έννοιες στο καθεστώς αλήθειας του κόμματος, απειλούνται πολύ περισσότερο από κάθε προσπάθεια ρευστοποίησης των έμφυλων ταυτοτήτων. Σε κάθε περίπτωση, αποδεικνύεται η δυσκολία που ενέχει κάθε εγχείρημα αμφισβήτησης των πρωταρχικών χαρακτηριστικών που καθορίζουν με διαχρονικό και καθολικό τρόπο τη συγκρότηση υποκειμένων, ιδίως όταν σε περιόδους κρίσης και γενικευμένης ανασφάλειας ευνοείται η ανάπτυξη αμυντικών ταυτοτήτων και η επένδυση της ετερότητας με στοιχεία επικινδυνότητας.

Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού κοινοβουλίου εξέλαβε το νομοσχέδιο ως μια ριζοσπαστική Αριστερή ρύθμιση, σε συνδυασμό με την ακροδεξιά στροφή της ΝΔ και τη μετριότητα του ΣΥΡΙΖΑ, αποτελούν ενδείξεις της γενικότερης ενίσχυσης των συντηρητικών ανακλαστικών του πολιτικού συστήματος. Ο τρόπος με τον οποίο στιγματίζεται η ετερότητα ακυρώνει κάθε επιχείρημα περί αναπόφευκτης κοινωνικής προόδου που θα επιφέρουν τα προκαθορισμένα στάδια της ιστορικής εξέλιξης. Η επικράτηση ανταγωνιστικών και ατομικιστικών αντιλήψεων τείνει να φυσικοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες και να εννοιολογεί τα κοινωνικά δικαιώματα ως ακραίες Αριστερές ρυθμίσεις. Μπορεί τα συντηρητικά στοιχεία στην παρούσα ανάλυση λόγου να συνυπάρχουν με πιο προοδευτικές αντιλήψεις που ενίοτε τα αμφισβητούν, εντούτοις καταλήγουν να επιβεβαιώνονται παραδοσιακά στερεότυπα για το φύλο και τη σεξουαλικότητα, ίσως με μια πιο εκσυγχρονισμένη μορφή. Το νομοσχέδιο για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου ενδεχομένως να συνιστά ένα βήμα προς την εξάλειψη των έμφυλων και σεξουαλικών αποκλεισμών ή μια ένδειξη για την κρίση του πολιτικού συστήματος και του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ωστόσο, για την ορατότητα και τη νομιμοποίηση ανδρόγυνων, υπεράριθμων και μεταβαλλόμενων έμφυλων ταυτοτήτων, κρίνεται αναγκαία η θεσμοθέτηση της δυνατότητας κενής ή τρίτης καταχώρησης φύλου στις ληξιαρχικές πράξεις γέννησης. Κλείνοντας, ως ελπιδοφόρες εξελίξεις της κατάθεσης του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού ως προς το φύλο, έχει σημασία να ονοματιστούν τόσο η επαναφορά ζητημάτων φύλου και σεξουαλικότητας στην κυρίαρχη δημόσια συζήτηση, όσο και ο χειραφετητικός λόγος των προσκεκλημένων στη Βουλή φορέων που τάχθηκαν υπέρ του σχεδίου νόμου, τονίζοντας παράλληλα όλα τα εμπόδια που εισάγει στην ουσιαστική πραγμάτωση της ελεύθερης βούλησης.

Βιβλιογραφικές αναφορές: πηγές και υλικό ανάλυσης

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έφη. 2011, Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις «γυναίκες» σε χαλεπούς καιρούς, *Σύγχρονα Θέματα* 115, σσ. 17-26.
- Bolin, Anne. 2006, Διάβαση και διευφυλικότητα: Από-άνδρες-γυναίκες διαφυλικοί, διχοτομία και πολυμορφία, στο *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Anne Bolin και Judith Butler κ.ά. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 259-316.
- Bourdieu, Pierre. [2007] 2015, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, Αθήνα: Πατάκνς.
- Butler, Judith. 2004, Σώματα που έχουν σημασία. Σχετικά με τα όρια του «φύλου» στο επίπεδο του λόγου, στο *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Giorgio Agamben και Mikhail Bakhtin κ.ά. Αθήνα: Νήσος, σσ. 181-199.
- Butler, Judith. 2006, Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση φύλου: Δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία, στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθηνά Αθανασίου και Ελένη Βαρίκα κ.ά. Αθήνα: Νήσος, σσ. 381-407.
- Butler, Judith. 2009, *Αναταραχή Φύλου. Ο Φεμινισμός και η Ανατροπή της Ταυτότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δοξιάδης, Κύρκος. 2008, *Ανάλυση Λόγου: Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Θεοδωρακόπουλος, Λουκάς. 2005, «Αμφί» και Απελευθέρωση, Αθήνα: Πολύχρωμος Πλανήτης.
- Θεοφιλόπουλος, Θανάσης. 2015, *Ομοφοβική Τρανσφοβική βία και διακρίσεις στην Ελλάδα: Έκθεση Αποτελεσμάτων Έργου «Πες το σ' εμάς» 01/04/2014-30/11/2015*, Αθήνα: Colour Youth – Κοινότητα LGBTQ Νέων Αθήνας.
- Κριτωτάκη, Δέσπω. 2013, Ιατρική και ερμαφροδιτισμός στην Ελλάδα, 1870-1970, στο *(Αντι) μιλώντας στις βεβαιότητες: φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, Αντώνης Αντωνίου και Παναγιώτης Αντωνόπουλος, κ.ά. Αθήνα: ΟΜΙΚ, σσ. 197-224.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω. 1996, Πολιτική ταυτότητα, γυναικεία υποκειμενικότητα και Δημοκρατία, στο *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Χρήστος Λυριτζής και Ηλίας Νικολακόπουλος, κ.ά. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 338-362.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω. 2007, Κρατικός Φεμινισμός, Πολιτικές για την Έμφυλη Ισότητα και Κοινωνικές Αντιλήψεις, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 29, σσ. 5-39.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω. 2010, Η ανισότητα των φύλων ως πρόβλημα πολιτικής. Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης, στο *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Έφη Αβδελά και Χρυσή Ιγγλέση, κ.ά. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 262.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω. 2013, Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 41, σσ. 9-34.
- Fausto-Sterling, Anne. 2004, Αντιμαχόμενοι δυϊσμοί. Άνδρας ή γυναίκα, *Σύγχρονα Θέματα* 85, σσ. 31-33.
- Foucault, Michel. 2011, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, Πλέθρον: Αθήνα.

Ηλεκτρονικές πηγές

- Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας Ελλάδος. 2017, *Τρίτη συνεδρία της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας*, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2311&what_sub=d_typou προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.
- Ιερώνυμος. 2017, «“Παιχνιδίσματα” με την ταυτότητα φύλου», *Η Καθημερινή [online]*, <http://www.kathimerini.gr/929139/article/epikairothta/politikh/ierwnymos-paixnidismata-me-thn-taytothta-fyloy> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.
- Νέα Δημοκρατία. 2017, *Ομιλία του Προέδρου της Νέας Δημοκρατίας κ. Κυριάκου Μητσοιάκη στην 82η Δ.Ε.Θ.*, <https://nd.gr/nea/omilia-toy-proedroy-tis-neas-dimokratias-k-kyriakoy-mitsotaki-stin-82i-deth> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.
- Παιδοψυχιατρική Εταιρεία Ελλάδος - Ένωση Ψυχιάτρων Παιδιών και Εφήβων. 2017, *Θέσεις της Π.Ε.Ε.-ΕΝΩ.ΨΥ.Π.Ε. για το Σχέδιο Νόμου «Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου - άρθρο 3 - Εθνικός Μηχανισμός Εκπόνησης, Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Σχεδίων Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού»*, <https://www.hscap.gr/taytotita-fyloy> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

Υλικό ανάλυσης

- Βουλή των Ελλήνων. 2017, *Α΄ Συνεδρίαση Ολομέλειας*, <https://www.hellenicparliament.gr/User-Files/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/es20171009.pdf> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.
- Βουλή των Ελλήνων. 2017, *Β΄ Συνεδρίαση Ολομέλειας*, <https://www.hellenicparliament.gr/User-Files/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/es20171010.pdf> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.
- Βουλή των Ελλήνων. 2017, *Β΄ Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης [οπτικοακουστικό υλικό]*, <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Fotografiko-Archeio/#52afa407-5e07-4aea-a7a2-a7fc00a0af0d> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.
- Βουλή των Ελλήνων. 2017, *Δ΄ Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης [οπτικοακουστικό υλικό]*, <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Fotografiko-Archeio/#c553f9ad-f4a8-4382-98da-a80100f2a3ba> προσπέλαση 1 Ιουνίου 2019.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
HELLENIC SOCIAL POLICY ASSOCIATION